

ЛЕКЦІЯ 1. НАСИЛЬСТВО ЯК ФЕНОМЕН ТА СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ.

- 1. Насильство щодо дітей: причини виникнення, види, ознаки прояву.**
- 2. Соціальні та психологічні наслідки насильства щодо дітей.**
- 3. Види насильства та їх аналіз**

Розглянемо особливості трактування феномену насильство та жорстоке поводження. Насильство – фізичний або психологічний вплив однієї людини на іншу, що порушує конституційне право людини на особистісну недоторканість (у фізичному і духовному розумінні).

Насильство – застосування грубої фізичної сили одного суб'єкта над іншим чи морального тиску на нього.

Насильство – навмисне застосування людиною, групою різних форм примусу по відношенню до конкретної особи, групи з метою досягнення певної мети (утиск конституційних прав та свобод громадянина, нанесення шкоди чи загроза фізичному, психічному стану)

Жорстоке поводження – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування однієї людини стосовно іншої, якщо ці дії порушують її конституційні права, свободи як людини та громадянина іносять їй моральну травму, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю (стаття 1 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї»). Недбале ставлення до дитини передбачає таку поведінку батьків (осіб, які їх замінюють), яка призводить до свідомого або неусвідомленого незадоволення дорослими життєво важливих потреб дитини, пов'язаних з її виживанням, здоров'ям та повноцінним розвитком. Поняття «педагогічна занедбаність» розглядається як відхилення від норми в моральній свідомості, поведінці та навчанні, зумовлені недоліками виховання у сім'ї, закладах освіти, але основна увага звертається на недостатній рівень вихованості дитини у сім'ї.

Передумови насильства

1. Низькі доходи і постійна нестача грошей викликають напруженість, пов'язану з незадоволеністю основних потреб членів родини.

2. Безробіття або тимчасова робота, а також низький трудовий статус (особливо в батьків). Працюючі матері менше схильні до насильства.

3. Більша родина вимагає більших емоційних і матеріальних витрат.

4. Молоді батьки. Народження першої дитини разом із незрілістю особистості батьків, низьким рівнем освіти і професійної підготовки погіршує соціально-економічні умови родини.

5. Неповна родина. Наявність тільки одного батька-годувальника значно погіршує матеріальне становище. Доходи неповної родини у два рази менше повної.

6. Приналежність до групових меншин. Приналежність до релігійної секти, проживання у вузькому колі людей - селі, маленькому містечку, у поєднанні з безробіттям і низьким рівнем освіти приводять до соціальної ізоляції й обмежують можливості підтримки й соціального контролю.

7. Погані квартирні умови, перенаселеність житлової площі приводить до додаткової напруженості, що може спровокувати насильство.

8. Відсутність соціальної допомоги як від держави, так і від громадських організацій залишає родину наодинці зі своїми проблемами. Хронічні стресові ситуації викликають у батьків фрустрацію й безпорадність, впливаючи на психологічний клімат родини. Оскільки дитина залежна від батьків, то для неї високий ризик стати .

Насильство в сім'ї є серйозним порушенням прав людини, які держава має відстоювати і захищати. Серед них – право на життя і фізичну недоторканність; право не бути об'єктом знущань чи жорстокого, нелюдського або принизливого поведіння; право на свободу від дискримінації за ознакою статі; право на здоровий та безпечний розвиток та ін. Україна ратифікувала цілу низку міжнародних угод, узявши тим самим на себе зобов'язання щодо захисту людей від насильства, в тому числі

сімейного. Тим не менш, проблема попередження насильства в сім'ї тривалий час залишалась поза сферою правового регулювання.

Лише у 2002 році вступив в силу Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», який ліг в основу формування цілісної системи протидії сімейному насильству. Нажаль, вона й досі знаходиться на початковому етапі свого становлення: бракує спеціалістів по роботі з постраждалими та агресорами, не вистачає методичної літератури та освітніх програм тощо. Але разом із тим, існує та потребує узагальнення вдалий досвід функціонування окремих спеціальних кризових центрів, притулків для постраждалих жінок та дітей, телефонів довіри, розробки реабілітаційних програм для 9 «Програма корекційної роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї, та основні засади її реалізації» постраждалих та корекційних програм для осіб, які чинять насильство в сім'ї.

Насильство в сім'ї відбувається у всіх секторах суспільства, незалежно від релігії, раси, сексуальних вподобань, професійного та освітнього рівня. Особи, які чинять насильство, намагаються одержати владу та контроль над їхніми 14 близькими партнерами. Влада набирає вигляду стратегічної образливої тактики (фізична, сексуальна, вербальна, емоційна), що забезпечує посилення контролю. Виділяють такі причини, що призводять до домашнього насильства:

- соціальні (напруження, конфлікти, насильство в суспільстві; пропагування в засобах масової інформації насильства як моделі поведінки);
- економічні (матеріальні нестатки; відсутність гідних умов життя та одночасно – відсутність умов для працевлаштування і заробітку грошей; економічна залежність; безробіття);
- психологічні (стереотипи поведінки);
- педагогічні (відсутність культури поведінки – правової, моральної, громадянської, естетичної, економічної, трудової);

- соціально-педагогічні (відсутність усвідомленого батьківства, сімейних цінностей у суспільстві, позитивної моделі сімейного життя на засадах гендерної рівності, сімейного виховання на основі прав дитини);
- правові (ставлення до насильства як до внутрішньосімейної проблеми, а не як до негативного суспільного явища, до членів сім'ї – як до власності; недостатня правова свідомість);
- політичні (схильність до гендерних стереотипів; недостатній пріоритет проблем сім'ї та гендерної рівності; увага до материнства й дитинства, а не до сім'ї загалом; брак уваги до батьківства, чоловіків);
- соціально-медичні (відсутність репродуктивної культури у населення, відповідального батьківства, системи сімейних лікарів; алкоголізм, наркоманія, агресія тощо);
- фізіологічні та медичні (порушення гормонального фону, обміну речовин, швидкості реакцій; прийом збуджувальних лікарських препаратів; хвороби нервової системи тощо). Практично всі дослідники, які працюють з проблемою хронічного насильства, відзначають, що насильство завжди йде по колу, тобто має циклічний характер. Кожного наступного разу цей цикл може скорочуватися в часі, а насильство — ставати більше інтенсивним та жорстоким.

Практика та теорія попередження насильства в сім'ї свідчать, що психічний статус значної більшості агресорів відповідає критеріям умовної норми. В низці випадків можна стверджувати наявність у них акцентованих рис характеру (які є не патологією, а наслідком аномального, викривленого розвитку особистості) або розладів зрілої особистості (психопатій, коли необхідність соціального супроводу та корекційних заходів йде поряд з наданням відповідних медичних послуг). Дослідницькі дані свідчать, що лише в незначній групі кривдників діагностуються психічні розлади. Зазвичай, серед сімейних тиранів досить багато осіб з хімічними (алкоголь,

наркотики та ін.) та нехімічними залежностями (патологічні гравці – гемблери, особи із комп'ютерною залежністю).

Отже, необхідним є створення та впровадження єдиного стандарту щодо роботи з особами, які вчинили насильство в сім'ї, який би включав у себе: – вимоги до організаційних аспектів, змісту, форм реалізації та тривалості групових та індивідуальних форм корекційних програм для осіб різного віку; – вимоги до кваліфікації фахівців, які впроваджуватимуть корекційні програми, методичного забезпечення процесу їх підготовки та перепідготовки; – правила документування процесу роботи з кривдниками; – стандарти, критерії та способи оцінки ефективності програми; – стандарти посткорекційного соціального супроводу сім'ї.

Фізичне насильство над дитиною – дії із застосуванням фізичної сили стосовно дитини, направлені на спричинення їй фізичного страждання, що заборонені законом. Фізичне насильство в сім'ї передбачає умисне нанесення одним членом іншому побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести до смерті, порушення фізичного або психічного здоров'я, посягання на його честь і гідність. Сексуальне насильство або розбещення – протиправне посягання однієї особи на статеву недоторканість іншої, дії сексуального характеру стосовно дитини, що проявляються як зґвалтування, сексуальні домагання, непристойні пропозиції, будь-які образливі дії сексуального характеру.

Психологічне насильство – вплив однієї особи (групи осіб) на психіку дитини, використовуючи словесні образи, погрози, переслідування, залякування, критику, маніпуляції, що може призвести до виникнення у дитини пригніченого або хронічного тривожного стану, затримки чи відставання психоемоційного, когнітивного, соціального та фізичного розвитку тощо.

Педагогічні працівники закладів освіти мають чітко знати, за якими ознаками, можна виявити дитину та вилучити із ситуації жорстокого поводження з нею. Ознаки фізичного насильства: зміщення суглобів

(вивихи), переломи кісток, гематоми, подряпини; синці на тих частинах тіла, на яких вони не повинні з'являтися, коли дитина грається (наприклад, на щоках, очах, губах, вухах, сідницях, передпліччях, стегнах, кінчиках пальців тощо); рвані рани і переломи в області обличчя, травматична втрата зубів; травми ока (крововиливи, відшарування сітківки тощо); забиті місця на тілі, голові або сідницях, які мають виразні контури предмета (наприклад, пряжки ременя, лозини); рани і синці у різних фазах загоєння на різних частинах тіла (наприклад, на спині та грудях одночасно); сліди від укусів; незвичні опіки (цигаркою або гарячим посудом); - скарги дитини на головний біль, біль у животі, зовнішні запалення органів сечовивідної і статеві системи; прагнення дитини приховати травми та обставини їх отримання (відмова дитини роздягатись; носити одяг, що не відповідає сезону); повідомлення дитини, що батьки, інші члени сім'ї застосовують до неї, або іншої дитини фізичне насильство, погрожують вигнати з дому, перемістити до іншого місця проживання (віддати до інтернатного закладу, влаштувати до лікарні, помешкання інших родичів тощо), про наявність небезпеки з боку тварин, що утримуються у неї вдома.

Ознаки сексуального насильства: знання термінології та жаргону, зазвичай не властивих дітям відповідного віку; висипи та/або кровотечі в області паху, геніталій; захворювання, що передаються статевим шляхом; дитяча або підліткова проституція; вагітність; вчинення сексуальних злочинів; сексуальні домагання до дітей, підлітків, дорослих; нерозбірлива та/або активна сексуальна поведінка; - надмірна самостимуляція геніталій; створення та реалізація дитиною сексуальних сценаріїв в іграх за допомогою іграшок та ляльок; уникнення контактів з ровесниками; - відсутність догляду за собою; синдром «брудного тіла»: постійне настирливе перебування у ванній, під душем; боязнь чоловіків, конкретних людей; синці на внутрішній стороні стегон, на грудях і сідницях, людські укуси.

Ознаки психологічного насильства: - замкнутість, тривожність, страх, або навпаки, демонстрація повної відсутності страху, ризикована, зухвала поведінка; неврівноважена поведінка; агресивність, напади люті, схильність до руйнації, нищення, насильства; уповільнене мовлення, нездатність до навчання, відсутність знань відповідно до віку (наприклад, невміння читати, писати, рахувати); синдром «маленького дорослого» (надмірна зрілість та відповідальність); уникання однолітків, бажання спілкуватися та гратися зі значно молодшими дітьми; занижена самооцінка, наявність почуття провини; швидка стомлюваність, знижена спроможність до концентрації уваги; демонстрація страху перед появою батьків та/або необхідністю йти додому, небажання йти додому; схильність до «мандрів», бродяжництва; депресивні розлади; спроби самогубства, саморуйнівна поведінка; вживання алкоголю, наркотиків, токсичних речовин; наявність стресопохідних розладів психіки, психосоматичних хвороб; насильство стосовно тварин чи інших живих істот; приналежність батьків, осіб, які їх замінюють, до деструктивних релігійних сект.

Завдання педагогічних працівників щодо виявлення ризиків для життя дитини. Вихователі, класні керівники, керівники гуртків мають звертати увагу на ознаки, що вказують на ймовірність виникнення ризиків для життя, здоров'я та розвитку дитини.

У навчальному закладі формується та поновлюється банк даних про дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Відповідальним за формування банку даних та передачу зазначеної інформації до районного, міського відділу, управління освіти є соціальний педагог. Керівником навчального закладу із числа заступників директора призначається координатор з протидії насильства над дітьми, (соціальний педагог, практичний психолог) який здійснює загальну координацію діяльності закладу щодо роботи з дитиною, яка має ознаки складних життєвих обставин або ризиків їх настання, а також координацію профілактичної роботи в закладі щодо запобігання насильства над дітьми. Координатор

складає план роботи закладу щодо попередження насильства, захисту прав дітей.

У разі отримання інформації про дитину, яка має ознаки складних життєвих обставин, соціальний педагог, практичний психолог, здійснює такі заходи (залежно від ситуації): - здійснюють приймання звернень та повідомлень про випадки жорстокого поводження щодо дитини; - терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах дітей, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи загрозу його вчинення; - у межах компетенції вживають заходів щодо виявлення і припинення фактів жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення в закладах освіти; - організовують роботу психологічної служби системи освіти з дітьми, які постраждали від жорстокого поводження; - проводять роз'яснювальну роботу з батьками та іншими учасниками навчально-виховного процесу із запобігання, протидії негативним наслідкам жорстокого поводження з дітьми.

У разі потрапляння дитини у складні життєві обставини чи при виявленні ознак, факторів, що можуть вказувати на ризики щодо їх виникнення, адміністрація закладу дотримується наступного алгоритму дій: - вивчення ситуації стосовно дитини, яка потребує захисту, та проведення заходів з попередження, усунення загрози життю і здоров'ю дитини; - за потреби – проведення медичного огляду дитини чи направлення її до закладу охорони здоров'я, направлення інформації до служб, які забезпечують соціальноправовий захист дітей, районного, міського відділу, управління освіти; формування з числа працівників закладу тимчасової команди індивідуальної підтримки дитини (для роботи з окремим випадком), визначення повноважень членів команди та відповідальності за проведення діагностики ситуації, оцінки потреб дитини, яка потрапила в складні життєві обставини, забезпечення реалізації заходів індивідуального плану роботи з дитиною; розроблення індивідуального плану роботи з

дитиною, яка має ознаки потрапляння у складні життєві обставини; - максимальне залучення відповідних спеціалістів суміжних галузей місцевого, районного та обласного рівнів для реалізації індивідуального плану роботи з дитиною та її сім'єю; забезпечення ефективної взаємодії працівників закладу освіти, спрямованої на раннє виявлення кожної дитини, яка має ознаки перебування у складних життєвих обставинах, та надання їй необхідної допомоги відповідно до потреб; - створення умов для реалізації заходів, визначених індивідуальним планом.

Крім того, керівник закладу освіти, у разі необхідності, бере участь у соціальному інспектуванні, яке здійснює центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді спільно зі службою у справах дітей та з іншими суб'єктами соціальної роботи. З метою забезпечення комплексної оцінки потреб дитини, прийняття рішення в її інтересах, здійснення соціально-педагогічного та психологічного супроводу у закладі освіти створюється тимчасова команда індивідуальної підтримки дитини (далі – тимчасова команда).

До складу тимчасової команди можуть входити координатор з питань протидії насильству над дітьми, представники адміністрації закладу, соціальний педагог, практичний психолог, класний керівник, вихователь, медичний працівник, інші фахівці. Діяльність команди завершується після прийняття рішення про недоцільність або неможливість її подальшої роботи з випадком у зв'язку з відсутністю ризиків для життя і здоров'я дитини, закінченням навчання дитини у закладі, переведенням її до іншого закладу тощо. У випадку переведення дитини до іншого закладу інформація стосовно дитини та її сім'ї має бути передана до центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Робота тимчасової команди організовується з урахуванням інтересів та прав дитини, згоди членів сім'ї на здійснення індивідуального супроводу дитини (виключенням є випадки, коли родина є фактором ризику). Супровід дитини має бути комплексним, із залученням ресурсів сім'ї, закладу освіти та громади, базуватися на індивідуальному

підході до розгляду випадку. Індивідуальний план супроводу дитини, яка потрапила у складні життєві обставини, формується з урахуванням її проблем, потреб, переваг та обмежень. До індивідуального плану входять заходи, які базуються на результатах оцінювання, діагностики, спостереження за дитиною .

Практичний психолог вивчає соціальний статус дитини, вплив соціуму на її поведінку, інтереси та здібності, надає інформаційні послуги про позашкільні освітні заклади та вживає невідкладних заходів щодо активного залучення дитини до гурткової роботи. Практичний психолог проводить діагностику стану дитини, особливостей її особистісного розвитку, здійснює корекційно-відновлювальну та розвивальну роботу, бесіди, консультування дитини, батьків, осіб, які їх замінюють, інформує батьків щодо особливостей вікового розвитку та виховання дитини. Класний керівник (вихователь, керівник гуртка) забезпечує дитині психологічну підтримку, створює сприятливі мікросередовище і соціально-психологічний клімат у класі, групі. Сприяє розвитку навичок спілкування, допомагає дитині вирішувати проблеми, що виникають у спілкуванні з товаришами, педагогами, батьками. Надає допомогу у навчальній діяльності, з'ясовує причини низької успішності, забезпечує їх усунення. Підтримує постійний контакт з батьками дитини чи особами, які їх замінюють.

Медичний працівник закладу освіти вживає негайних дій для безпеки дитини, нормалізації її емоційного стану, створює умови для комфортного та конфіденційного спілкування з дитиною, визначає доцільність проведення додаткового медичного огляду, направлення дитини до закладу охорони здоров'я. Уся робота з дитиною та сім'єю, яка опинилася у складних життєвих обставинах, має проводитись з дотриманням принципу конфіденційності. У статті 10 Закону України «Про охорону дитинства» зазначено, що «розголошення чи публікація будь-якої інформації про дитину, що може заподіяти їй шкоду, без згоди законного

представника дитини забороняється». Недопустимими є розголошення відомостей про особисте життя членів сім'ї, яка опинилась у складних життєвих обставинах, та іншої інформації особистого характеру. Заклад освіти є не лише місцем, де навчаються діти, у ньому вони проводять значну частину свого життя. Педагогічні працівники не тільки покликані надати учням необхідні у житті знання, розвинути вміння та навички, вони здатні зробити справжні відкриття – відкриття цікавої, яскравої, талановитої особистості, здійснювати виховання високоморальної людини, захищати гідність кожної дитини.

За дотримання законодавства щодо захисту прав дитини у закладі освіти відповідає адміністрація. Тому, у закладі має бути розроблено внутрішній механізм взаємодії учасників навчально-виховного процесу щодо попередження та виявлення випадків жорстокого поводження з дітьми, ризиків виникнення складних життєвих обставин, план проведення профілактичних заходів. У закладах освіти необхідно створити об'єднання батьків, педагогів, представників громадськості щодо забезпечення педагогічного впливу на дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, та схильних до протиправних дій, залучати до цієї роботи соціальних працівників центрів соціальних служб.

Залучення спеціалістів до роботи з дитиною, які опинилися у складних життєвих обставинах. До роботи з дитиною залучаються спеціалісти служб, установ та закладів, визначених Порядком міжвідомчої взаємодії щодо здійснення соціальної роботи та соціально-правового захисту дітей та сімей з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах, а саме: - місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; - органів внутрішніх справ; закладів та установ освіти і науки; - органів праці та соціального захисту населення - установ, закладів охорони здоров'я; - підрозділів кримінально-виконавчої інспекції Державного департаменту з питань виконання покарань; - служби у справах

дітей; - управліннь, відділів у справах сім'ї та молоді (молоді та спорту); - центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді..

ЛЕКЦІЯ 2. НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА З ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПОДОЛАННЯ НАСИЛЬСТВА ЩОДО ДІТЕЙ.

1. Особливості державної політики що профілактики та подолання насильства.

2. Аналіз законодавчих документів

Захист дітей від жорстокості, попередження злочинів проти них є надзвичайно важливим, соціально значущим і актуальним завданням, вирішення якого носить міждисциплінарний характер. У діяльність щодо припинення насильства повинні залучатися працівники правоохоронної системи, органів опіки та піклування, представники соціальної та педагогічної спільнот, співробітники медичної і психологічної служб. Однак, найчастіше зусилля зі створення ефективної системи профілактики та припинення насильства щодо дітей, надання допомоги жертвам жорстокого поводження розбиваються через перешкоди, з-поміж: відомча обмеженість і міжвідомча роз'єднаність, суб'єктивізм у виборі недержавних організацій для співпраці, відсутність єдиних методичних і системних підходів в організації профілактичної роботи; ігнорування профілактичної спрямованості в роботі з дітьми і сім'єю; відсутність законодавчих норм і правозастосовної практики щодо захисту і реабілітації жертв, що посилюється правовою неписьменністю і недовірою населення до правоохоронних органів, низькими матеріальними статками, що не дозволяють звертатися за кваліфікованою юридичною допомогою; несформованістю у педагогічних, поліцейських, соціальних, медичних працівників навичок спілкування з жертвою, що веде до приховування або замовчування фактів насильства, особливо за відсутності особистої зацікавленості дорослого в покаранні кривдника і реабілітації

постраждалого від домашнього насильства; відсутність ефективно діючої і доцільно організованої реабілітаційної системи.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (далі – Закон), домашнім насильством визнаються діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь.

Так, у Законі України «Про попередження насильства в сім'ї» фігурують поняття припинення й попередження насильства в сім'ї. Соціальна робота постає одним з провідних засобів саме попередження насильства в сім'ї, але не обмежене цим, тому що забезпечується комплексом загально соціальних і спеціальних заходів. Щодо спеціальних заходів попередження насильства та його припинення, то вони є оперативними заходами, які мають на меті скоротити кількість виявів насильства в сім'ї, послабити сімейне неблагополуччя, не допустити вчинення будь-якого з виявів насильства.

За статистикою, яку оприлюднили під час голосування за Закон України "Про запобігання та протидію домашньому насильству", понад 3 мільйони дітей в Україні щороку спостерігають за актами насильства у сім'ї або є їхніми вимушеними учасниками, а майже 70 % жінок піддаються різним формам знущань і принижень. Щорічно близько 1500 жінок, і ця тенденція збільшується за останні три роки, помирають від рук власних чоловіків. Діти скривджених матерів у 6 разів схильніші до суїциду, а 50 % - до зловживань наркотиками. Майже 100 % матерів, які зазнали насильства,

народили хворих дітей - переважно з неврозами, заїканням, енурезами, церебральним паралічем, порушенням психіки.

Домашнє насильство в Україні - причина 100 тисяч днів госпіталізації, 30 тисяч звернень до відділів травматології, 40 тисяч викликів лікарів. Водночас, лише 10 % постраждалих звертаються за допомогою. Адже донині багато хто вважає такі стосунки "нормальними".

Розрахунки, проведені Інститутом демографії і соціальних досліджень на замовлення Фонду народонаселення ООН, говорять про те, що щорічно 1,1 млн українок стикаються з фізичною та сексуальною агресією в сім'ї, і більшість з них мовчать.

За статистикою Всесвітньої організації охорони здоров'я, 38 % вбивств жінок у світі - справа рук їх партнерів. У деяких країнах ця цифра наближається до 70 %. Одна з чотирьох жінок земної кулі упродовж усього життя страждає від сексуального насильства.

7 січня 2018 р. набув чинності Закон України N 2229-VIII "Про запобігання та протидію домашньому насильству". Закон визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства.

Ці методичні рекомендації щодо формування у дітей та молоді нетерпимого ставлення до насильницьких моделей поведінки, небайдужого ставлення до постраждалих осіб, усвідомлення насильства як порушення прав людини адресовані усім фахівцям, які працюють з дітьми та молоддю.

ЛЕКЦІЯ 3. ЗДІЙСНЕННЯ ПРОФІЛАКТИЧНОЇ РОБОТИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

- 1. Профілактична робота в закладах загальної середньої освіти.**
- 2. Види профілактики та їхнє функціональне забезпечення.**

3. Особливості здійснення первинної, вторинної та третинної профілактики насильства у різних сферах суспільного життя.

Профілактична робота в загальноосвітніх навчальних закладах проводиться на трьох рівнях, а саме: - первинна (загальна просвіта суб'єктів навчально-виховного процесу щодо жорстокого поводження, насильства, захисту прав), що проводиться з педагогічними працівниками, медичним та господарським персоналом закладу освіти, учнями та їхніми батьками; - вторинна профілактика проводиться з дітьми та їхніми сім'ями, у яких виявлено ознаки ризику потрапляння в складні життєві обставини. Це цілеспрямована робота з окремими групами дорослих і дітей з метою зміни ставлення до поводження з дітьми, формування гуманного ставлення дорослих до дітей, життєвих умінь, навичок дорослих і дітей, роз'яснення сутності й відповідальності за жорстоке поводження з дітьми; - третинна профілактика проводиться з тими, хто постраждав від жорстокого поводження, з метою навчання самозахисту.

Фахівці визначають такі основні форми просвітницької роботи щодо попередження насильства:

- лекційна робота; - організація конкурсів, фестивалів, акцій; - організація клубів з правових знань;
- лекторії (кіно, відео) правових знань;
- організація на базі загальноосвітнього навчального закладу консультативних пунктів, де всі учасники навчально-виховного процесу можуть отримати консультації практичного психолога, соціального педагога, юриста, де можна провести зустрічі з працівниками правоохоронних органів.

Слід зауважити, робота з роз'яснення та вивчення чинного вітчизняного законодавства, міжнародних актів проводиться з урахуванням вікових, індивідуальних особливостей дітей та учнівської молоді. Колективні форми й методи навчально-виховної роботи (міні-лекції, бесіди, диспути, усні журнали, кінолекторії та ін.) охоплюють одночасно велику

кількість підлітків та молоді, сприяють створенню їхнього позитивного настрою. Проведення профілактичних заходів щодо насильства серед дітей та учнівської молоді сприяє формуванню правосвідомості та правової поведінки учнів, відповідальності за своє життя, розвиває активність, самостійність, творчість, створює умови для самореалізації особистості учня. Напрями діяльності з дітьми з проявами агресивної поведінки На думку фахівців, у роботі з дітьми з проявами агресивної поведінки педагогічну діяльність треба спрямовувати на: корекцію взаємовідносин з оточуючими; - подолання егоцентризму (характерної риси агресорів); розвиток стійкого і виразного інтересу до якого-небудь виду діяльності; виховання вольових рис характеру (уміння доводити справу до кінця, досягати поставленої мети, уміння стримувати себе, зокрема в конфліктній ситуації); тренування уваги, спокою, терпіння (рекомендовано в таких випадках: конструювання, моделювання, випалювання, різьба по дереву, витинання, вишивання).

Просвітницька робота з учнями передбачає: роз'яснення прав і обов'язків дітей та дорослих; інформування про сутність жорстокого поводження і насильства та навчання про порядок звернення в установи, організації у випадку потрапляння в такі ситуації; надання інформації про місцеві, регіональні, всеукраїнські та міжнародні телефони довіри та обов'язкове розміщення цієї інформації в закладі освіти у місці, до якого діти мають вільний та анонімний доступ; організація і проведення заходів з формування навичок усвідомленого батьківства. Робота з учнями неможлива без залучення батьківської громадськості.

Це передбачає використання як просвітницьких форм і методів роботи, так і практичних занять. Розглянемо основні форми роботи з учнями та їх батьками.

Батьківські збори – робота з колективом батьків. Це форма організації спільної діяльності батьків, учителів, практичного психолога та

соціального педагога, яка передбачає їх спілкування щоб, обговорити актуальні питання навчання і виховання, ухвалення рішень.

Консультації – форма роботи з учнями, батьками, яка передбачає надання фахівцями психологічної служби допомоги з різних проблем родинного виховання.

Педагогічний консилиум – форма спілкування учнів, учителів, фахівців психологічної служби навчального закладу та батьків, метою якої є: цілісне, різнобічне вивчення особистості учня, вироблення єдиної педагогічної позиції; визначення головних напрямів удосконалення виховного процесу зусиллями вчителів, батьків, самого учня; тренінги спілкування, методики оволодіння аутотренінгом.

Лекція – послідовний монологічний виклад узагальнених знань. Види лекцій: лекція-інструктаж, лекція-показ, лекція-репортаж, науково-популярна.

Семінар – активна форма просвіти учнів, батьків. Передбачає попередню самостійну роботу учнів, батьків і вчителів з вивчення літератури, підготовка виступів, доповідей, тез, запитань.

Тренінг – це запланований процес модифікації (зміни) відношення, знання чи поведінкових навичок того, хто навчається, через набуття навчального досвіду з тим, щоб досягти ефективного виконання в одному виді діяльності або в певній галузі.

Шкільна медіація — вирішення конфліктних ситуацій примиренням сторін через знаходження оптимального варіанта подолання проблеми, що задовольняє обидві сторони, за взаємного бажання сторін знайти вихід із ситуації

Первинна профілактика забезпечує попередження виникнення проблеми шляхом формування відповідної громадської думки щодо небезпечності насильства як явища, поваги до прав людини, жінки, дитини й необхідності їх дотримання; важливості здорового способу життя й уміння будувати свої стосунки з оточенням, починаючи з членів власних сімей, без

застосування насильницьких методів. Щодо останнього, то ефективними формами роботи вважають проведення інформаційних кампаній, організацію центрів підтримки сім'ї, програм усвідомленого та відповідального батьківства, а також програм для підлітків, молоді, які допомагають сформувати навички самостійного життя, включаючи навички спілкування, вирішення конфліктних ситуацій, сприяють саморозвитку й побудові стратегії власного життя. Вторинна профілактика передбачає здійснення спеціалізованих послуг не лише для сімей, які підпадають під визначення «опинилися у складних життєвих обставинах» (тобто мають проблеми, з якими не можуть впоратися без сторонньої допомоги), але й у яких наявний ризик жорстокої поведінки.

Організуючи вторинну профілактику, варто враховувати певні цільові групи (наприклад, діти, чиї батьки нехтують виконанням своїх обов'язків, вихованці шкіл-інтернатів та особи серед них; неповнолітні чи незаможні молоді матері; чоловіки, які самі виховують дітей тощо). Третинна профілактика зорієнтована на надання послуг окремим особам чи сім'ям, які зазнали насильства чи перебувають у ситуації його високого ризику, а також тим, хто підпадає під категорію «кривдників». Найчастіше третинна профілактика потребує обов'язкових і примусових дій, здійснення яких передбачає втручання в сім'ю відповідних державних структур з метою припинення насильства та попередження його в перспективі.

Поліпшення ефективності соціально-педагогічної роботи щодо подолання сімейного насильства до дітей, на переконання О. Коломієць, відбудеться за умови, якщо роботу соціального педагога будуть здійснювати за такими напрямками:

- вивчення медико-психологічних та соціально-педагогічних особливостей учнів, умов їхнього життя в сім'ї, специфіки мікросередовища;

- виявлення дітей, які стали жертвами сімейного насильства;

- здійснення профілактичної роботи щодо попередження насильства до дітей в сім'ї; – здійснення правової просвіти школярів та їхніх батьків;
- розробка й реалізація програм реабілітації дітей, які стали жертвами сімейного насильства;
- взаємодія із сім'ями школярів з метою спільного вирішення проблем виховання та розвитку дитини;
- взаємодія з психологами, учителями, класними керівниками з метою створення умов для реалізації прав та свобод учнів; – взаємодія з правоохоронними органами, службами соціального захисту, медичними закладами.

Отже, профілактика насильства над дітьми в сім'ї потребує соціальних працівників високого рівня кваліфікації. Соціально-педагогічну роботу треба здійснювати за такими напрямками: налагодження контактів та надання підтримки жертвам насильства; створення атмосфери безпеки та довіри; розробка й реалізація корекційних програм; здійснення правової просвіти дітей; взаємодія з правоохоронними органами, службами соціального захисту, медичними закладами тощо. Знаючи причини насильства в родині, чинники, які призводять до виникнення жорстокого ставлення до дітей у сім'ї з боку батьків, соціальний педагог зможе попередити вияви домашнього насильства

ЛЕКЦІЯ 4. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ШКІЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА. КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДІВ НАСИЛЬСТВА.

- 1. Насильство в закладах освіти як соціальне явище.**
- 2. Тенденції перебігу систематичного насильства (булінг, хейзинг, мобінг)**
- 3. Чинники виникнення насильницької поведінки в дитячому/учнівському середовищі.**
- 4. Форми прояву шкільного булінгу.**
- 5. Психологічна характеристика жертв шкільного булінгу. Психологічна характеристика кривдника.**

Насильство в закладах освіти має різну природу і характер, проявляється як у формі одноразових насильницьких дій, так і у вигляді постійних знущань, принижень і систематичного цькування (булінг). Особливу небезпеку становить систематичне насильство – цькування або булінг. Булінг (від англ. bully – хуліган, задирака, грубіян, «to bully» – задиратися, знущатися) – тривалий процес свідомого жорстокого ставлення, агресивної поведінки, щоб заподіяти шкоду, викликати страх, тривогу або ж створити негативне середовище для людини. Особливою ознакою булінгу є довготривале «відторгнення» дитини її соціальним оточенням. Часто саме в сім'ї діти отримують перший досвід насильства і згодом переносять його на однолітків.

Щодо притаманних їм особистісних рис, то дослідники називають домінантність, агресивність, низький рівень емпатії, гіперактивність та імпульсивність. Завдяки поєднанню таких рис вони іноді стають лідерами агресивних угруповань, мають високий соціальний статус серед однолітків. Вони схильні проявляти агресію не лише до обраних у закладі освіти жертв, а й у спілкуванні з іншими дітьми і навіть дорослими (батьками, учителями тощо).

Перші спроби цькування інших такі діти можуть робити вже в ранньому шкільному віці. Найчастіше булінг відбувається там, де контроль з боку дорослих менший або взагалі його нема. Це може бути шкільний двір, сходи, коридори, вбиральні, роздягальні, спортивні майданчики. У деяких випадках дитина може піддаватися знущанням і поза територією школи, кривдники можуть перестріти її на шляху до дому. Навіть удома жертву булінгу можуть продовжувати цькувати, надсилаючи образливі повідомлення на телефон або через соціальні мережі. Шкільне насильство – надзвичайно складна проблема, і під час її вирішення необхідно враховувати різні фактори.

Такий комплексний підхід передбачає участь самих здобувачів освіти; залучення батьків, педагогічних керівників і громади; взаємозв'язок

політики, законодавства та практики; визначення індикаторів насильства і дотримання принципів прав людини з урахуванням їх універсального характеру і культурних традицій. В основі комплексного підходу лежить принцип дотримання прав людини в сфері освіти. Він передбачає право кожного на отримання якісної освіти та повагу прав людини. Заснований на повазі прав людини підхід розширює доступ до освіти, так як сприяє створенню в освітніх установах інклюзивного середовища, що підтримує різноманіття і рівні можливості і не допускає дискримінацію. Комплексний підхід підвищує якість освіти, оскільки передбачає методи навчання, що враховують індивідуальні потреби і здібності учнів і спонукає їх до активної участі в освітньому процесі, а також сприяє створенню безпечного освітнього середовища. І те й інше – найважливіші умови успішного освітнього процесу.

Повага до прав людини сприяє соціальному та емоційному розвитку дітей, визнає їх людську гідність і основні свободи, без яких неможливо в повній мірі розкрити їх потенціал. Повага до прав людини закладає фундамент культури миру, яка передбачає виховання поваги до відмінностей між людьми, що є вирішальною умовою протидії насильству. Послідовне дотримання прав людини – запорука створення безпечного освітнього середовища, в якому з повагою ставляться до кожного, дотримуються прав людини, сформовано здорову і дружню атмосферу, освітній процес не тільки приносить користь учителям і учням, а й задоволення.

За результатами дослідження UNICEF, кожна четверта дитина (24%) зазнала булінгу з боку однокласників протягом останніх трьох місяців, а 67% пережили прояви такого насильства. Найголовнішою проблемою, що стосується цькування в закладі освіти, експерти називають розрив між поколіннями. Причинами цього є природна втрата монополії батьків на авторитет, посилення цінностей індивідуалізму в суспільстві, який витісняє

на другий план цінності сім'ї, та розвиток інформаційних технологій, що дозволяє дітям самостійно отримувати необхідну інформацію.

Саме через цей розрив у комунікації поколінь 48% дітей, відповідно до того ж опитування UNICEF, ніколи не розповідали про випадки насильства в закладі освіти, а 25% – говорили про це не з дорослими, а з другом, братом чи сестрою. З тих, хто мовчать, – 40% соромляться про це говорити, а 22% заявили, що це нормальне явище. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) у 2016 році із 42 досліджуваних країн Україна посіла 9 місце за кількістю постраждалих від цькування. Опитування ВООЗ показало, що випадків цькування серед 11-річних більше, ніж серед 15-річних. В Українському інституті дослідження екстремізму вважають, що в старшому віці розповсюдженим стає психологічне насильство. Вчені ВООЗ вказують також на медичні наслідки впливу булінгу.

Знущання над дітьми призводить до: соматичних наслідків – таких як головний біль, біль у спині та животі; психологічних розладів (депресія, поганий настрій, нервозність, почуття самотності й думки про суїцид); психологічної дезадаптації – неспроможність сформуватись повноцінному індивіду, який би відповідав вимогам суспільства; розвитку стійких моделей асоціальної поведінки, серед яких – агресія, насильство; поширення алкоголізму та наркоманії через замовчування випадків насилля.

Учні піддаються булінгу, якщо вони регулярно стають об'єктом агресивної поведінки інших учнів із метою навмисного заподіяння шкоди чи дискомфорту за допомогою фізичного контакту, словесних образ, побиття або психологічної маніпуляції. Зазвичай об'єктом знущань (жертвою) булінгу вибирають тих, у кого є будь-яка відмінність від однолітків: особливості зовнішності; манера спілкування, поведінки; незвичайне захоплення; соціальний статус, національність, релігійні погляди.

Найчастіше жертвами булінгу стають діти, які мають: фізичні вади – носять окуляри, погано чують, мають порушення опорно- рухового апарату, фізично слабкі; особливості поведінки – замкнуті чи імпульсивні, невпевнені, тривожні; особливості зовнішності – руде волосся, веснянки, відстовбурчені вуха, незвичну форму голови, надмірну худорлявість чи повноту; недостатньо розвинені соціальні навички: часто не мають жодного близького друга, краще спілкуються з дорослими ніж з однолітками; страх перед школою: неуспішність у навчанні часто формує у дітей негативне ставлення до школи, страх відвідування уроків із певних предметів, що сприймається навколишніми як підвищена тривожність, невпевненість, провокуючи агресію; відсутність досвіду життя в колективі (так звані «домашні» діти); деякі захворювання: заїкання, дислалія (порушення мовлення), дисграфія (порушення письма), дислексія (порушення читання); знижений рівень інтелекту, труднощі у навчанні; високий інтелект, обдарованість, видатні досягнення; слабо розвинені гігієнічні навички (неохайні, носять брудні речі, мають неприємний запах).

Людину, яку вибрали жертвою і яка не може постояти за себе, намагаються принизити, залякати, ізолювати від інших різними способами. Найпоширенішими формами булінгу є:

- словесні образи, глузування, обзивання, погрози; • образливі жести або дії, наприклад, плювки;
- залякування за допомогою слів, загрозливих інтонацій, щоб змусити жертву щось зробити чи не зробити;
- ігнорування, відмова від спілкування, виключення із гри, бойкот;
- вимагання грошей, їжі, речей, умисного пошкодження особистого майна жертви;
- фізичне насильство (удари, щипки, штовхання, підніжки, викручування рук, будь-які інші дії, які заподіюють біль і навіть тілесні ушкодження);

- пониження за допомогою мобільних телефонів та інтернету (СМСповідомлення, електронні листи, образливі репліки і коментарі у чатах і т.д.), поширення чуток і пліток (кібербулінг).

Розрізняють прямий булінг (наприклад, одна дитина вимагає у іншої гроші або речі) і непрямий (наприклад, група учнів поширює неправдиві чутки про свого однокласника), образи і погрози через електронну пошту, мобільний телефон, текстові повідомлення, а також створення наклепницьких веб-сайтів (кібербулінг). Іноді булінг може призвести до смертельного результату. Словесно відбувається 70 % знущань: принизливі обзивання, глузування, жорстока критика, висміювання та ін.

На жаль, кривдник часто залишається непоміченим і непокараним, однак образи безслідно не зникають для «об'єкта» пониження. Фізичне насильство найбільш помітне, однак становить менше третини випадків булінгу (нанесення ударів, штовхання, підніжки, пошкодження або крадіжка особистих речей жертви та ін.). Найскладніше зовні помітити соціальне знущання — систематичне пониження почуття гідності потерпілого через ігнорування, ізоляцію, уникання, виключення.

Нині набирає обертів кібербулінг. Це пониження за допомогою мобільних телефонів, інтернету. Діти реєструються в соціальних мережах, створюють сайти, де спілкуючись, ображають інших, поширюють плітки, особисті фотографії, зроблені в роздягальнях чи вбиральнях.

Окремим видом булінгу є хейзинг. Хейзинг (англ. Hazing) – неформальні ритуальні насильницькі обряди, що виконують під час вступу в певну групу, і для подальшої підтримки ієрархії в цій групі. Здебільшого хейзинг характерний для закритих (військових, спортивних, інтернатних і ін. установ), але зустрічається і в звичайних закладах освіти.

Хейзинг – це нестатутні відносини в колективі, наприклад, відома у нас «дідівщина». Новачкам («новобранцям») однокласники або учні старших класів (курсів) пропонують, понижуючи їх гідність (публічно

пройтися голим, дати облисти себе помиями, вимити підлогу в туалеті зубною щіткою тощо). Хейзинг, як і буллінг в цілому, часто має прихований або явний гендерний і сексуальний підтекст.

ЛЕКЦІЯ 5. ПРАКТИЧНІ ЗАСАДИ РОБОТИ ПРАКТИЧНОГО ПСИХОЛОГА З ДІТЬМИ, ЩО ЗАЗНАЛИ ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ З ДІТЬМИ В СІМ'Ї

- 1. Аналіз нормативно-правової бази щодо протидії домашнього насильства.**
- 2. Насильство в сімейному середовищі.**
- 3. Основні ознаки домашнього насильства**

Намагаючись вирішити проблему домашнього насильства, у грудні 2017 року Верховна Рада України ухвалила Закон "Про запобігання та протидію домашньому насильству", в якому запропоновано новий підхід (із використанням європейських стандартів) до боротьби з цим негативним явищем у суспільстві. Відповідно до ст. 1 Закону України "Про запобігання та протидію домашньому насильству" (далі - Закон) домашнім насильством визнаються діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь.

Діяння визнається насильством лише тоді, коли воно порушує вимоги чинного законодавства і призводить чи може призводити до порушення конституційних прав і свобод члена сім'ї. Домашнє насильство може мати форму, як активних дій (нанесення побоїв, знищення майна тощо), так і бездіяльності, тобто пасивної поведінки особи, коли вона не

вчиняє дій, які могла та повинна була вчинити, щоб запобігти настанню шкідливих наслідків (наприклад, ненадання допомоги члену сім'ї, який перебуває у небезпечному для життя становищі).

Постраждалими визнаються особи, незалежно від того, чи проживають вони спільно зі своїми кривдниками, чи ні:

- наречені;
- подружжя;
- колишнє подружжя;
- батьки (мати, батько) і дитина/діти;
- нерідні батьки та діти одного з подружжя, які не є спільними або всиновленими (пасинок/падчерка);
- особи, які спільно проживають/проживали однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, їхні батьки та діти;
- рідні брати і сестри;
- інші родичі до двоюрідного ступеню зв'язку;
- опікуни, піклувальники, їхні діти та особи, які перебувають або перебували під опікою, піклуванням;
- прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають або проживали в сім'ї патронатного вихователя;
- будь-які інші родичі, особи, які пов'язані спільним побутом, мають спільні права та обов'язки за умов спільного проживання (діди та онуки, прадіди та правнуки тощо).

Типи насильства в сім'ї:

- між подружжям (чоловік - жінка, у більшості випадків насильство здійснює чоловік, але зустрічаються протилежні випадки);
- між батьками і неповнолітніми дітьми (насильство можуть здійснювати як батько, так і мати);
- між дорослими дітьми та батьками (насильство можуть чинити як дорослі діти стосовно батьків, так і навпаки, хоча перший випадок є більш

розповсюдженим). Досить типовою є ситуація, коли діти, які виростили в атмосфері насильства, встановлюють свої стосунки з батьками на тих же засадах насильства. Насильницьке ставлення до батьків може виникнути і в сім'ях, де діти виростили в атмосфері уседозволеності;

- між дітьми в одній родині (така поведінка, як правило, виникає на фоні насильницьких стосунків між дорослими членами родини і можуть мати різноманітний характер - старші діти можуть скоювати насильство над молодшими, брати над сестрами, діти можуть об'єднуватися для насильства над кимось одним із дітей);

- насильство між іншими членами сім'ї: між тещею або тестем і зятем, свекром або свекрухою і невісткою, онуками та дідусем або бабусею тощо.

Основні ознаки домашнього насильства²:

- насильство завжди здійснюється за попереднього наміру, тобто умисно. Це означає, що особа, яка вчинила насильство, усвідомлювала або повинна була усвідомлювати характер вчинюваних нею дій або бездіяльності, передбачала або могла передбачити (виходячи з її фізичного і психічного стану) можливість настання таких шкідливих наслідків, як заподіяння моральної шкоди, шкоди фізичному або психічному здоров'ю іншого члена сім'ї. Необхідно відзначити, що вчинення насильства у стані алкогольного сп'яніння не виключає можливості особи усвідомлювати і передбачати настання шкідливих наслідків. Згідно з Кримінальним кодексом України особа, яка скоїла злочини в стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих засобів, підлягає кримінальній відповідальності³;

- дії унеможливають ефективний самозахист. Найчастіше люди, які вчиняють насильство, мають певні переваги - це може бути вік, фізична сила, економічно вигідніше положення тощо. Наприклад, вчитель знущається над учнем, змушуючи його робити ганебні вчинки перед всім класом, маючи перевагу у віці, посаді, статусі;

- дії порушують права і свободи особи. Кривдник завжди намагається контролювати свою жертву, тим самим обмежуючи права та свободи. Наприклад, якщо жінка не хоче, не може саме зараз мати інтимні стосунки зі своїм партнером, а він наполягає, ображає, погрожує і врешті-решт отримує бажане - це насильницька дія;

- насильницькі дії спричиняють шкоду (фізичну, морально-психологічну, матеріальну) іншій особі. Наслідком від насильницької дії завжди є шкода - це можуть бути і матеріальна втрата (вкрадені гроші, відібрана частина спільно заробленого майна), і ушкодження (синці, переломи), і погіршення емоційного стану (сором, страх, пригнічення). Наприклад, шкодою від шантажу може стати депресія, спроба самогубства.

У вітчизняній психології досліджень, які були б присвячені психологічним наслідкам різних видів насильства над дітьми в сім'ї, методам надання психологічної допомоги та розробці психокорекційних програм недостатньо. Разом з тим, надання психологічної допомоги дітям, які пережили різні види насильства, вимагає врахування вікових особливостей дітей та підготовки кваліфікованих кадрів для роботи з ними. Суттєве значення для вивчення питання надання психологічної допомоги дітям - жертвам насильства став підхід В.В. Дерябіной, про специфіку її надання дітям різних вікових груп, а також наукові праці, що описують технологію психологічного супроводу дітей, які пережили травматичні наслідки різних ситуацій насильства в структурі сім'ї

Як правило, дитина, яка постраждала від жорстокого ставлення з боку близьких людей відчуває різні негативні емоції і почуття. Така ситуація є психотравмуючою для дитини і пов'язана з наявністю сильного переляку. Ситуація характерна тим, що по-перше, це завжди буває раптово, по-друге, це пов'язано із загрозою для життя, яку дитина в цей момент відчувала вперше, по-третє, ситуація неконтрольована дитиною, так як вона не має відповідного досвіду.

Ці три чинники призводять до сильного сполоху, який викликає стрес. Жорстоке ставлення до дітей та підлітків, нехтування їх інтересами можуть мати різні види і форми, але їх наслідком завжди є серйозна шкода для здоров'я, розвитку та соціалізації дитини, нерідко й загроза її життю і навіть смерть. Розрізняють чотири основні форми жорстокого поводження з дітьми та підлітками та нехтування їх інтересами: - фізичне насильство; - сексуальне (розбещення); - психічне (емоційне, психологічне) насильство; - нехтування основними потребами дитини (моральна жорстокість).

Не залежно від того яку форму насильства випробувала на собі дитина в будь-якому випадку це негативно впливає на її психіку. Порушення, що виникають внаслідок перенесеного насильства, зачіпають різні сфери діяльності дітей та підлітків: емоційну (страхи, емоційна нестабільність, гнів, почуття сорому, провини, незахищеності, посттравматичний стресовий розлад, депресії тощо); когнітивну (затримка мовного та психічного розвитку, труднощі концентрації уваги, зниження успішності, відсутність інтересу до навчання тощо); особистісну (занижена самооцінка, стигматизація тощо); поведінкову (суперечливість поведінки, відстороненість, гіперактивність, девіантність, аутоагресія і пр.) і сферу міжособистісних відносин (комунікативна некомпетентність, конфліктність, агресивність та ін.)

Наслідки насильства можуть носити як безпосередній (актуальний), так і відстрочений характер і стосуються не тільки самої жертви, але і її найближчого оточення і суспільства в цілому. До найближчих наслідків відносять травми і гострі психічні розлади, до віддалених наслідків – порушення фізичного і психічного розвитку дитини, різні соматичні захворювання, особистісні та емоційні порушення, порушення соціалізації та інтеграції в суспільство. Насильство, пережите в дитинстві, може сприяти формуванню специфічних сімейних відносин, особливих життєвих сценаріїв.

Дослідження показали, що дорослі люди, які зазнали насильство в дитинстві, самі здійснюють насильницькі діти по відношенню до власних дітей, родини або інших людей. Тяжкість наслідків насильства для дитини залежить: від обставин, пов'язаних з особливостями дитини (вік, рівень розвитку і властивості особистості) і гвалтівника; від тривалості, частоти і тяжкості насильницьких дій; від реакцій оточуючих.

У більшості випадків дитині, постраждалій від насильства, необхідна кваліфікована допомога фахівця. Особливу категорію складають діти, що переживають насильство у власній родині. Психологічна депривація цієї категорії дітей значно більш виражена, а базова довіра до світу підірвана. Психологічна допомога дітям і підліткам повинна полягати у зменшенні негативного впливу пережитої травми на подальший розвиток, запобіганні відхилень у поведінці, полегшенні реадaptaції в суспільстві, а також у вживанні заходів з припинення насильницьких дій над дитиною. Психологічна допомога особам, які постраждали від насильства включає заходи профілактичного, діагностичного та корекційно-терапевтичного характеру.

Зокрема, проведені дослідження доводять, що у дітей дошкільного віку переважають поведінкові порушення, у молодших школярів яскравіше проявляються когнітивні порушення, а у підлітків – особистісні порушення. Тому, психологічна допомога дітям повинна здійснюватися з урахування вікового, фізичного і психічного розвитку дитини, стану фізичного і психічного здоров'я, виду перенесеного насилля, тяжкості психотравми і сили переживання травматичного досвіду. А також стратегії допомоги обов'язково повинні співвідноситися з уміннями і здібностями, пов'язаними з розвитком дитини. Наприклад, терапевтичний підхід, заснований, у першу чергу, на словесному спілкуванні, не буде ефективний з дитиною, в якій порушені або не розвинені навички сприйняття інформації і вираження своїх почуттів за допомогою мови.

Якщо використовувати виключно тільки метод словесного спілкування, то такий підхід може призвести до сильної фрустрації та почуття непридатності в дитині. В даному випадку фахівцеві необхідно використовувати в своїй роботі ігрову терапію. Психологу при наданні допомоги дитині необхідно враховувати, що дитина-жертва страждає в сім'ї, як правило, одночасно від декількох форм насильства. В цілому дослідники вважають, що найбільш складна і тривала робота з дітьми та підлітками, які пережили насильство, відбувається тоді, коли крім факту скоєного насильства у дитини існують давні психологічні та поведінкові проблеми.

Не існує готового рецепту для надання таким дітям і підліткам психологічної допомоги. Однак, можна виділити загальні положення роботи з дітьми. Хотілося б відзначити, що при взаємодії з дитиною велику роль грає стать психолога: для більшої відкритості краще, щоб фахівець був однієї статі з дитиною. Основні техніки надання психологічної допомоги повинні бути спрямовані на подолання у дитини почуття власної неповноцінності, почуття провини, а також на формування адекватної самооцінки. Почуття провини приводить до того, що дитина позбавляється певної свободи дій, поведінка стає саморуйнівною – дитина як би застряє в минулому, в травматичній ситуації насильства. Отже, важливо підвести дитину до розуміння того, що забути подію не можна, але жити з цим можна

При роботі з дітьми і підлітками необхідний аналіз проблем, пов'язаних з поганим ставленням і проблем, що передували поганому ставленню. В деяких випадках фахівець буває змушений втручатися в умови середовища та оточення, щоб надати дитині всеосяжну та індивідуальну допомогу.

Діти, які зіткнулися з насильством (особливо в сім'ї), часто сприймають себе нездатними контролювати ситуацію. Фахівцю необхідно враховувати цю особливість і надати можливість дитині керувати ситуацією: тривалість, частота, кількість зустрічей з психологом повинні бути узгоджені і строго дотримуватися. Заздалегідь слід визначити, як

дитина може втручатися в процес, наприклад, змінювати регламент. Одна тільки регулярність роботи дає дитині відчуття твердого ґрунту під ногами.

Також від фахівця потрібні певні зусилля для створення умов відвертої розповіді дитини про пережите. Ключовим моментом роботи з такою дитиною є з'ясування сенсу мовчання (або заперечення), що дає можливість зняти з дитини відповідальність за діяльність батьків, якщо вони причетні до травми. Оскільки, дітям важко говорити про те, що з ними сталося, тому рекомендується "опрацювати" психологічну травму в грі. Ігрова терапія є універсальним, ефективним засобом. Вона може виявитися корисною навіть при роботі з підлітками, але тільки в тому випадку, якщо цю форму роботи обрав сам підліток. Саме за допомогою організації ігрової діяльності психолог навчає дитину контролювати свої імпульси, підтримувати соціально схвалювану взаємодію з дорослими.

До ігрових методів можна віднести фізичні вправи, спрямовані на психологічну розрядку і релаксацію, психодраматичні вправи, наприклад розігрування казок. А також можуть бути сюжети, придумані самими дітьми, або готові сюжети. У багатьох казках, так чи інакше, відображуються основні моменти психологічної травми. Наприклад, казка для дітей з сімей алкоголіків - "Червона квітка", так як там своєю любов'ю треба зняти чари з чудовиська. Для дітей, які пережили інцестне насильство – казка "Марійка і ведмідь". Адже там теж Марійку змушують догоджати ведмедю, тому що вона йому подобається. І ведмідь настільки полюбив її, що їй довелося застосувати хитрість, щоб потрапити до бабусі і дідуся.

Можна використовувати також драматизацію Біблії. Вважається, що дитина, яка програє різноманітні ролі з біблійних сюжетів, набуває багатий життєвий досвід перебування в різних станах. Необхідно враховувати наступні моменти. Казки повинні мати хороший кінець. Завжди повинен бути знайдений прийнятний вихід зі складної ситуації, навіть якщо його немає в самій казці. Не варто давати дитині заграватися в ролі агресора. І нарешті, після програвання сюжету повинне бути обговорення того

психологічного досвіду, який дитина отримала, перебуваючи в ролі. Використання казок та історій в роботі з дітьми, які пережили батьківську байдужість, відчуження, жорстоку поведінку, може виявитися ефективним, оскільки дозволяє зрозуміти і висловити почуття і думки, про які важко говорити, може навчити способам захисту від жорстокої поведінки, допомогти встановити відносини, які базуються на довірі.

До іншого напрямку надання психологічної допомоги відноситься використання спеціальних засобів реабілітації. До них відносять всілякі пісочниці та ванночки з водою, щоб діти могли грати з водою та піском. Гра з піском і водою надає дитині можливість позбутися психологічних травм за допомогою екстеріорізації фантазій і формування відчуття зв'язку контролю над своїми внутрішніми спонуканнями. А також робота з пластиліном, який дозволяє дитині здійснювати тактильне пізнання і взаємодію зі світом, які порушені особливо у випадках насильства.

В процесі цих зустрічей формуються терапевтичні взаємини між психологом і дитиною, проблеми знаходять символічне вираження в малюнках, в результаті виникає можливість зцілення і вирішення внутрішніх конфліктів. Для емоційної саморегуляції може бути застосований прилад, сконструйований на основі гальванічної реакції шкіри. Справа в тому, що шкірно-гальванічна реакція є показником нашого емоційного стану. Тому досить дитині взяти в руки цей прилад, як той починає програвати ту чи іншу мелодію, в залежності від психологічного стану дитини. Коли дитина знає, яка мелодія відповідає її оптимуму, тоді вона може навчатися саморегуляції.

В наших умовах непросто знайти всі перераховані предмети, але завжди можна програти практично будь-яку ситуацію, якщо фахівець має нескладний набір ляльок, плюшевих і інших іграшок. Поряд з представленими методиками ефективними вважаються візуалізація, гіпноз, робота з емоціями, записи у щоденник, написання листів, когнітивне переструктурування, техніка «порожнього стільця», психодрама, арт-

терапія, музикотерапія, танцювальна терапія. Хотілося б зауважити, що при роботі з дитиною ніколи не слід розглядати її в ізоляції від сім'ї або осіб, які забезпечують догляд за нею, а також безпосереднього оточення. Тому, технологія надання психологічної допомоги дітям, які пережили насильство, включає обов'язково роботу і з їх батьками або близькими людьми. Дана технологія має свої особливості стосовно до кожного віку. Для дітей дошкільного віку – робота з батьками – не насильниками (навчання їх навичкам психологічної підтримки дитини) і опрацювання травми з дитиною (в безпечній ситуації з опорою на провідний вид діяльності); для молодших школярів – спільна робота з підтримуючим батьком і дитиною з опорою на обґрунтування відповідальності за насильство, відреагування своїх почуттів, осмислення травматичної події та ін.; для підлітків – робота ведеться з опорою на їх особистісні особливості, пов'язані з умінням управляти собою, своїми почуттями, сексуалізованою поведінкою і робота з підтримуючим дорослим. Крім того, дітей та підлітків необхідно навчити негайно звертатися за допомогою в разі скоєного насильства по відношенню до них або можливого насильства, незважаючи на те, що дорослі-насильники переконують їх все тримати в секреті. А також дітям і підліткам потрібно допомогти розібратися, яка інформація повинна бути. Виділяють наступні моделі насильства в сім'ї:

психопатичні моделі, що центруються на схильності до насильства дорослих (алкоголь, наркотики, низька самооцінка, комунікативна некомпетентність, соціальна ізоляція, соціальні, психологічні і психіатричні проблеми, депресивність, відсутність самоконтролю, суїцидальні схильності, агресивність, рання вагітність матері, втрата дитини та ін.) і дітей (недоношеність, хворобливість, небажаність, фізичні і психічні недоліки та ін.);

соціальні моделі, що пояснюють насильство зовнішніми (соціальними) чинниками і умовами, такими як бідність, низький рівень

доходів, безробіття, соціальна ізоляція і закриття сім'ї, перенаселеність, низький освітній і культурний рівень.

психосоціальні моделі, котрі прагнуть інтегрувати психологічні і соціальні чинники насильства. У даних моделях чинники насильства поділяються на структурні, ситуативні і комунікативні, причому саме комунікативні чинники є ключовими і визначаючими прояви насильства в сім'ї: особливості міжособових взаємодій є або «інгібітором», або «каталізатором» дії структурних і ситуативних чинників насильства.

Проблема насильства в сім'ї є однією з найактуальніших, сьогодні, для українського суспільства. Вона привертає до себе увагу громадськості, ЗМІ та держави в цілому. З метою протидії та запобіганню цьому негативному явищу одним з напрямків державної політики у соціальній сфері є вироблення ефективних механізмів протидії насильству в сім'ї. Кабінетом Міністрів України затверджено розпорядження від 01 грудня 2010 року № 2154-р план заходів з проведення Національної компанії «Стоп насильству!» на період до 2015 року.

Дитинство - найважливіший, самобутній і неповторний період у становленні особистості. Базовим документом, спрямованим на захист дітей, є Конвенція про права дитини, прийнята Організацією Об'єднаних Націй. З часу ратифікації Конвенції про права дитини, Україна значно просунулась на шляху вдосконалення нормативно-правової бази. Конституція України гарантує рівність у правах дітей незалежно від походження, а також народились вони в шлюбі та ні. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом.

ЛЕКЦІЯ 6, 7. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ТЕХНОЛОГІЇ ЗДІЙСНЕННЯ ПРОФІЛАКТИКИ ТА ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ В УСТАНОВАХ РІЗНОГО СОЦІАЛЬНОГО СПРЯМУВАННЯ.

1. Класифікація установ, які займаються профілактикою та протидією різних проявів насильства.

- 2. Діяльність служби у справах неповнолітніх.**
- 3. Функціонування закладів вищої освіти щодо профілактики насильства.**
- 4. Особливості роботи закладів охорони здоров'я.**
- 5. Управління (відділи) у справах сім'ї, дітей та молоді:**
- 6. Центри соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді:**
- 7. Притулки та центри соціальної реабілітації.**
- 8. Всеукраїнська дитяча лінія (8-800-500-21-80) та система телефонів довіри:**

Згідно Закону «Про попередження насильства в сім'ї» визначено перелік органів та установ, на які покладається здійснення заходів щодо попередження насильства в сім'ї. Такими установами визнані:

- органи виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї;
- служби дільничих інспекторів міліції;
- кримінальна міліція у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ;
- органи опіки і піклування;
- кризові центри;
- центри медико-соціальної жертов насильства в сім'ї;
- органи виконавчої влади;
- органи місцевого самоврядування

Відповідно до вищезгаданого порядку Служби у справах неповнолітніх:

- Ведуть загальний облік дітей, які зазнали жорстокого поводження, та сімей, у яких діти зазнали жорстокого поводження.
- Координують діяльність органів освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ щодо профілактики та припинення фактів жорстокого поводження з дітьми.

- Надають необхідну допомогу дитині, яка зазнала жорстокого поводження, та в разі загрози його вчинення, вживають заходів до попередження жорстокого поводження щодо дитини.

- Направляють дитину для обстеження стану її здоров'я до установ і закладів охорони здоров'я з метою документування фактів жорстокого поводження, надання дитині необхідної медичної допомоги, у тому числі лікування в стаціонарі.

- Уживають невідкладних заходів до ліквідації наслідків і загрози неправомірних дій щодо дитини; у разі потреби разом з кримінальною міліцією у справах неповнолітніх розв'язують питання про тимчасове вилучення дитини із середовища, де вона зазнала жорстокого поводження, та про подальше її влаштування.

- Спільно з центрами соціальних служб для молоді надають необхідну соціально-психологічну допомогу, проводять профілактичну та роз'яснювальну роботу щодо наслідків жорстокого поводження з дітьми.

- Представляють, у разі необхідності, інтереси дитини в суді.

Органи внутрішніх справ:

Працівники органів внутрішніх справ, у тому числі кримінальної міліції у справах неповнолітніх, здійснюють прийняття інформації про випадки жорстокого поводження з дітьми цілодобово. Повідомлення зобов'язані приймати всі працівники органів внутрішніх справ. У разі усного звернення або телефонного повідомлення працівником органу внутрішніх справ складається протокол цього звернення чи повідомлення. Усі звернення та інформації з приводу жорстокого поводження з дітьми, у яких вбачаються ознаки злочинних діянь або загроза їх учинення, обов'язково реєструються в черговій частині органу внутрішніх справ. Інші заяви та скарги, які надходять поштою, реєструються в канцелярії органу внутрішніх справ і, якщо вони потребують додаткової перевірки, розглядаються в терміни, визначені законодавством.

Усі звернення та повідомлення щодо жорстокого поводження з дітьми розглядає керівництво органу внутрішніх справ і дає конкретні вказівки працівникам кримінальної міліції у справах неповнолітніх щодо необхідних матеріалів для подальшого прийняття рішення згідно із законодавством. Після перевірки викладених у зверненні фактів керівник органу внутрішніх справ приймає рішення про притягнення винних осіб до відповідальності.

Якщо питання, порушені в заяві дитини, не належить до компетенції органів внутрішніх справ, працівники кримінальної міліції у справах неповнолітніх переадресовують їх за належністю і повідомляють про це відповідну службу у справах неповнолітніх та автора звернення (повідомлення). Працівники кримінальної міліції у справах неповнолітніх тісно співпрацюють із службами у справах неповнолітніх, центрами соціальних служб для молоді, органами прокуратури, освіти, навчальними закладами, закладами охорони здоров'я відповідно до законодавства. У разі потреби термінового вилучення дитини із сім'ї, де батьки чи особи, що їх замінюють, жорстоко поводяться з нею, працівники кримінальної міліції у справах неповнолітніх спільно зі службами у справах неповнолітніх вирішують питання щодо подальшого влаштування дитини. За всіма фактами жорстокого поводження з дітьми та результатами розгляду працівники кримінальної міліції у справах неповнолітніх зобов'язані інформувати:

- заявника;
- службу у справах неповнолітніх;
- батьків дитини або осіб, які їх замінюють (за згодою дитини);
- у разі необхідності, органи прокуратури та суд.

Заклади вищої освіти

Здійснюють приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поводження з дітьми. Терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій Формі до служби у справах неповнолітніх,

органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення. Уживають заходів до виявлення і припинення фактів жорстокого поводження з дітьми у навчальних закладах, притягують до дисциплінарної відповідальності співробітників, учнів та інших осіб, які допускають жорстоке поводження з дітьми.

Керівники навчальних закладів зобов'язують педагогічних працівників, зокрема класних керівників, проводити попереджувальну роботу з батьками з метою недопущення випадків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також відстежувати подібні випадки з боку інших учнів.

Класні керівники організовують роботу з батьками щодо роз'яснення наслідків жорстокого поводження з дітьми в сім'ях, а також з особами, що становлять найближче оточення дитини, яка постраждала від жорстокого поводження або потерпає від реальної загрози його вчинення.

Органи та заклади охорони здоров'я:

- Лікувально-профілактичні установи та заклади цілодобово здійснюють приймання дітей, які зазнали жорстокого поводження, та надають їм потрібну медичну допомогу.
- При обстеженні дитини медичні працівники звертають увагу на ушкодження, що могли виникнути внаслідок жорстокого поводження з дитиною, та повідомляють про це дільничного педіатра, орган внутрішніх справ та відповідну службу у справах неповнолітніх.
- У разі виявлення або надходження звернень чи повідомлень з приводу жорстокого поводження проводять медико-соціальну реабілітацію дітей, які потерпіли внаслідок жорстокого поводження.

Управління (відділи) у справах сім'ї, дітей та молоді:

- Здійснюють приймання та розгляд звернень і повідомлень про випадки жорстокого поводження з дітьми.
- Терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах неповнолітніх, органів внутрішніх

справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення.

- Направляють дітей, які зазнали жорстокого поводження, та членів сім'ї, стосовно яких існує реальна загроза його вчинення, до спеціалізованих установ для надання допомоги (кризові центри соціально-психологічної допомоги, притулки, центри медико-соціальної реабілітації, прийомні сім'ї).

- Проводять профілактичну, роз'яснювальну роботу серед громадськості щодо попередження жорстокого поводження з дітьми.

Центри соціальних служб для молоді:

- Здійснюють приймання заяв та повідомлень про випадки жорстокого поводження щодо дитини.

- Терміново (протягом однієї доби) передають повідомлення у письмовій формі до служби у справах неповнолітніх, органів внутрішніх справ про випадок жорстокого поводження з дитиною чи реальну загрозу його вчинення.

- У разі необхідності надають первинну (під час звернення) соціально-психологічну допомогу дітям, які постраждали від жорстокого поводження.

- Надають правові, психологічні, соціально-медичні та соціально-психологічні послуги з метою збереження соціального статусу та повноцінної життєдіяльності, адаптування у суспільстві дітей, які постраждали від жорстокого поводження.

Притулок для неповнолітніх та центр соціально-психологічної реабілітації

неповнолітніх:

Діти, які постраждали від жорстокого поводження, а також діти із сімей, перебування в яких загрожує їх здоров'ю чи життю, мають можливість цілодобово звернутися до притулку для неповнолітніх або центру соціально-психологічної реабілітації неповнолітніх.

Підставою для прийняття дитини є звернення дитини (усне або письмове) до адміністрації закладу за допомогою, яке обов'язково реєструється та невідкладно розглядається керівництвом закладу.

Всеукраїнська дитяча лінія (8-800-500-21-80) та система телефонів довіри:

- Безкоштовно, конфіденційно та анонімно надає консультації і психологічну допомогу дитині, яка постраждала внаслідок жорстокого поводження з нею.
- Надає дитині інформацію про роботу служб у справах неповнолітніх, відділів у справах сім'ї та молоді, соціальних служб для молоді, органів опіки і піклування, освіти і науки, охорони здоров'я, кримінальної міліції у справах неповнолітніх, неурядових організацій, які працюють в інтересах дітей.
- Інформує відповідну службу у справах неповнолітніх про факт жорстокого поводження (у разі, якщо така дитина погодилася повідомити свою адресу проживання) з метою оперативного втручання та надання допомоги.

Спеціальні заходи попередження насильства в сім'ї, регламентовані Законом України «Про попередження насильства в сім'ї»:

1. Офіційне попередження про недопустимість здійснення насильства в сім'ї (вноситься при умові відсутності в діях ознак злочину, повідомляється під розписку).
2. Взяття на профілактичний облік і зняття з профілактичного обліку (якщо протягом року особа ні разу не здійснила насильства) членів сім'ї, яким було винесене офіційне попередження.
3. Захисне попередження. Забороняє особі, якій воно винесене здійснювати конкретні акти насильства в сім'ї, отримувати інформацію про місце перебування жертви, розшукувати жертву насилля в сім'ї, якщо та за власним бажанням знаходиться в місці, невідомому особі, яка здійснила насильство, вести телефонні переговори з жертвою насильства в сім'ї.

4. Стягнення коштів на утримання жертв насильства в сім'ї в спеціалізованих закладах (приймається у судовому порядку).

5. Члени родини, які здійснили насильство по відношенню до своїх близьких, також несуть кримінальну, адміністративну або цивільно-правову відповідальність у відповідності з законом.

Підставою для вжиття заходів із попередженням насильства в сім'ї, є:

1. Заява про допомогу жертви насильства в сім'ї або члена сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства;

2. Висловлення жертвою насильства в сім'ї або членом сім'ї, стосовно якого існує реальна загроза вчинення насильства, бажання вжиття заходів із попередженням насильства в сім'ї у разі, якщо повідомлення або заява надійшли не від нього особисто;

3. Отримання повідомлення про застосування насильства в сім'ї або реальної загрози його вчинення стосовно неповнолітнього чи недієздатного члена сім'ї.

Відповідно до статті 1 Закону здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед неповнолітніх покладається на:

- Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту;
- школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти;
- центри медико-соціальної реабілітації неповнолітніх закладів охорони здоров'я;
- притулки для неповнолітніх;
- кримінальну міліцію у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ;
- приймальники-розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ;

- виховно-трудова колонія Державного департаменту України з питань виконання покарань.

Вивчення проблеми насилля в сім'ї охоплює різні галузі знань (медицина, філософія, психологія). Юриспруденція акцентує увагу на порушенні правових норм. Соціологія виявляє причини і поширеність насильства, як соціальної девіації і визначає його як явище дискримінації особи і сім'ї, утиск або обмеження їх прав і свобод.

Тема 8. ОРГАНІЗАЦІЯ І ТЕХНОЛОГІЇ РОБОТИ З ДІТЬМИ, ЯКІ ЗАЗНАЛИ РІЗНИХ ПРОЯВІВ НАСИЛЬСТВА У ЗАРУБІЖНІЙ ПРАКТИЦІ.

- 1. Зміст, форми і методи роботи з дітьми, які зазнали різних проявів насильства у практиці зарубіжних країн.**
- 2. Досвід США та країн Європи**
- 3. Реалізація профілактичних програм.**

Багато заходів по запобіганню насилля над дітьми є освітніми і навчальними програмами, що спрямовані безпосередньо на дітей. А. Годензі вказує, що зміст більшості профілактичних програм орієнтовані на дітей, щоб попередити сексуальне насильство. Що ж до походження програм профілактики насилля над дітьми, то вони мають давню історію та починаються із попередження дітей про напад дорослих, так званих «чужих» і «злих», «чорних людей». Наприклад, батьки та вчителі застерігали дітей, щоб ті не йшли разом з іноземними чоловіками, не приймали подарунки від них або не відкривали будь-кому двері, коли вони знаходяться вдома самі. Для декількох поколінь дітей такі попередження були дієвими.

Як свідчить проведений аналіз, історичні корені запобігання насильства над дітьми містяться у текстах різних казок. Наприклад, в казці

«Червона Шапочка» Ш. Перро мати доручила дівчинці відвідати хвору бабусю і передати кошик із гостинцями. Жінка просила не відволікатися на сторонні заняття та бесіди, коли виконуєш важливе доручення. Червона Шапочка, йдучи через ліс, вибрала довгу і небезпечну дорогу, бо хотіла назбирати квітів, помилуватися метеликами і жуками, послухати лісових пташок. Все це було б дуже милим заняттям, якби героїня була на лісовій прогулянці у супроводі дорослих.

Дівчинка не дуже поспішала відвідати хвору бабусю. До того ж, зустрівши незнайомого їй Сірого Вовка, Червона Шапочка повідала йому куди і навіщо йде, що дозволило Вовкові обдурити і проковтнути спочатку хвору бабусю, а потім і саму юну героїню. Якщо провести алегорію, то і в суспільному житті є «сірі вовки», які бажають «проковтнути» слабких і наївних людей, тобто підпорядкувати їх своїм корисливим інтересам. У казці Червону Шапочку рятують дроворуби, тобто дорослі, чесні і мужні чоловіки, які не дозволяють шахраям ображати довірливих і слабких людей. Проте, в реальному житті корисніше вчитися не ігнорувати мудрі поради і повчання.

Головним завданням протидії насильству в школах США є вдосконалення превентивного підходу, розробка та впровадження інноваційних технологій та ефективних освітньо-профілактичних програм. У даній країні особливого поширення набула технологія мобілізації ресурсів. Ця технологія полягає в залученні до просвітницької діяльності державних і недержавних установ, соціальних служб, партнерств, різних груп населення. Систематичну профілактичну роботу з дітьми схильними до негативних проявів в поведінці проводять інспектори поліції. Цікавим є досвід проведення тижня запобігання третируванню серед учнів загальноосвітніх шкіл.

Досить ефективним, на нашу думку, є досвід впровадження програм поведінкового навчання або поведінкової модифікації «D.A.R.E.» (англ. Drug Abuse Resistance Education) для дітей початкових класів, «G.R.E.A.T»

(англ. Gang Resistance Education and Training) для учнів підліткового віку. В основі цих програм покладена теорія соціального наuczіння А. Бандури і концепція поведінки ризику Р. Джессора. З ініціативи Бюро громадських служб та Міністерства з питань здоров'я і соціальних послуг США було розпочато реалізацію названих програм з метою забезпечення повноцінного розвитку та психологічного благополуччя учнів в умовах шкільного середовища.

Аналіз освітніх профілактичних програм дозволяє виокремити найефективніші компоненти їхньої реалізації: формування навичок прийняття рішень, навичок протистояння тискові однолітків та інших впливів (реклами, батьків) на предмет вживання наркотичних речовин; розвиток життєвих та соціальних навичок за допомогою професіоналів, однолітків

Викладання освітніх профілактичних програм поведінкового навчання або поведінкової модифікації «D.A.R.E.», «G.R.E.A.T.», які базуються на валеологічній науці, здійснюються під керівництвом спеціально підготовлених офіцерів – шкільних службовців, ведеться з використанням сучасних педагогічних технологій, застосуванням інтерактивних методів навчання (мозковий штурм, рольові ігри). Необхідним атрибутом програм є забезпечення учнів навчальними посібниками, зошитами. Пріоритетним завданням програм модифікації поведінки є формування мотивації щодо дбайливого ставлення до життя і здоров'я, розвиток життєвих навичок. У США з метою профілактики насильства щодо дітей у школах та сім'ях громадська організація «Жінки проти зґвалтування» розробила програму профілактики для дітей «Діти попереджені про напад».

Ця програма спрямована на розвиток у дітей критичного мислення, набуття асертивних навичок поведінки, інформування куди звертатись якщо насильство трапилось. Далі зробимо короткий огляд програми «Діти попереджені про напад». На перших заняттях за даною програмою

виявляється: 1) рівень знань дітей про свої права; 2) як дотримуються права дітей; 3) соціальне самопочуття дітей; 4) рівень задоволення базових потреб дітей. Для кращої обізнаності дітей про свої права тренер проводить ефективну просвітницьку діяльність і тренінгову роботу, при цьому може залучати батьків, працівників школи, громадськість.

Далі робота представлена у формі рольових ігор, через які поглиблюється зміст знання та здобуваються навички поведінки. Для цього кожна роль програється три рази і це відбувається наступним чином: 1) лідер (тренер) заняття розповідає про загрозові ситуації – з негативним результатом для дитини. Далі програється відповідна сцена, після чого обговорюються з дітьми почуття і можливі реакції, пов'язані з зображеною сценою; 2) у другій грі альтернативну версію сцени грає лідер (тренер). Він успішно чинить опір, таким чином демонструючи поведінку в ситуаціях даного типу; 3) у третій і заключній грі діти самі грають, наслідуючи лідера, через що і забезпечений успіх стратегії. Після того, як рольові ігри завершилися, діти співають пісню «Безпечні, сильні, вільні». Після занять присутнім повідомляють про місцеві групи підтримки, телефони довіри та консультаційні послуги.

Досвід французького виховання свідчить, що профілактику та корекцію агресивної поведінки особистості доцільно проводити у молодшому шкільному віці через співпрацю педагогів і психологів, координацію дій у цьому напрямі школи і влади (перш за все поліції), залучення місцевих етнокультурних осередків (общин). Про успіх такого підходу говорить спад рівня насильства у французькій початковій школі, підтверджений анонімним анкетуванням, що його проводила Міжнародна обсерваторія за насильством у школах серед 6175 школярів 72 шкіл [4].

В останні роки профілактика насильства у французькій школі є предметом спеціальної національної програми, темою вивчення науково-дослідних центрів, чисельних науковців теоретиків і викладачів-практиків. Темі толерантного ставлення до друзів, навичкам конструктивного діалогу

у колективі, методам контролю поведінки присвячено багато розділів шкільної програми з громадянського виховання. Крім обов'язкового офіційного звітування учбових закладів щодо різних проявів насильства, школи є лабораторіями для анонімних анкетувань, досліджень соціально-психологічного спрямування, знаходиться під прискіпливим наглядом різних громадських організацій, засобів масової інформації. Така прозорість не дає ховати від громадськості випадки насильства у класі, на шкільному майданчику, але вона ж дозволяє своєчасно виявляти і нейтралізувати випадки насильства на початковому етапі. Для учнів створено безліч Інтернет-сайтів, чатів і телефонів довіри. Головним недоліком профілактичної роботи по боротьбі з насильством у школі, французькі науковці вважають зайву заполітизованість проблеми, надмірну увагу до неї з боку політичних партій перед виборами.

Як свідчить зарубіжний досвід профілактики шкільного насильства, програми повинні мати системний профілактично-корекційний характер. Однією з найбільш відомих є програма Д. Ольвеуса (Olweus Bullying Prevention Program, ОВРР), що містить комплекс інформативно-консультативних, діагностичних, корекційних та організаційних дій, якими охоплюються всі учасники навчального процесу в школі. Реалізація цієї програми передбачає три рівні: загальношкільний, груповий (на рівні класу) та індивідуальний. Основними компонентами програми на першому рівні є: формування у закладі освіти відповідної координаційної групи (комітету), чия діяльність спрямовується на узгодження дій всіх учасників навчально-виховного процесу; проведення анонімних психодіагностичних досліджень серед учнів з метою моніторингу симптомів, особливостей та причин третирування (для цього Д. Ольвеус розробив та стандартизував авторську психодіагностичну методику ОВВК – Olweus Bully/Victim Questionnaire); проведення навчальних тренінгів для шкільного персоналу з метою його ознайомлення з сутністю проблеми та методами її вирішення; організація групових дискусій працівників шкіл з метою обговорення питань, що

стосуються програми; організація та розвиток системи супервізорства; впровадження в шкільне життя норм, що виключають толерантне ставлення до третирування або інших форм насильства тощо.

На другому (класному) рівні передбачається: впровадження норм нульової толерантності до третирування; проведення регулярних зустрічей з учнями класу та їх батьками. Третій рівень програми передбачає різні форми індивідуальної роботи з учнями, які виступають у ролі жертв та переслідувачів, а також з їх батьками.

Результати експериментальної апробації цієї програми показали її ефективність не лише в Норвегії, але й в інших країнах, зокрема в Німеччині, Великій Британії, США. За даними її автора, ці результати мають комплексний характер і полягають: а) у зменшенні випадків третирування (на 50 % та більше); б) у зменшенні інших форм девіантної поведінки серед учнів (прогули, вандалізм, крадіжки, вживання алкоголю); в) у поліпшенні соціально-психологічного клімату в закладах освіти. За рішенням уряду Норвегії програма Д. Ольвеуса була включена до реалізації у всіх школах як обов'язкова. Експерти Центру з вивчення та превенції насильства Колорадського університету США визнали програму Д. Ольвеуса однією з найефективніших програм подібного типу. Відтак вона стала однією з десяти базових програм превенції насильства серед молоді, які реалізуються в США на державному та регіональному рівнях.

Р. Новако розробив одну з найвідоміших програм контролю агресивності. Він підкреслював, що роздратування може посилюватися за рахунок несприятливих очікувань і безперервних роздумів на болісну тему. Вважав, що надважливо навчити людину з високою емоційною реактивністю розмовляти з самим собою (зрозуміло, подумки) в спокійній манері про ту конфліктну ситуацію, до якої вона виявилася залучена. Психологи називають ці програми самонавчальним тренінгом чи самонавіюванням.

В останні роки зарубіжні дослідники дистанціювалися від освітніх програм профілактики насилля над дітьми. По суті, це пов'язано з наступними чинниками: 1) результати дослідження проблеми сексуального насильства показали, що злочинці часто не чужі, у багатьох випадках близькі до дитини (У. Баурманн); 2) було визнано, що освітні програми профілактики змушують жертву визнавати свою провину за насильство, пропонували дітям правильно діяти щоб насильство не відбулося; 3) інші критики довели, що дітям профілактика показує мало можливостей як захистити себе від насильства.

Комплексний підхід до профілактики насилля над дітьми демонструє програма «Модель любові». Ця превентивна модель була розроблена в Австрії і стала популярною в Європі. Одним з важливих для нашого дослідження є те, що «Модель любові» базується на партнерських стосунках між учнем, вчителем та батьками. Програма працює протягом трьох послідовних фаз: 1) батьки, учні та вчителі досягають згоди щодо програми профілактики насилля в школі.

Це є першим кроком для реалізації задуму в школі; 2) ініціативна група запрошує зацікавлених батьків, учнів, вчителів на другий етап програми профілактики насилля над дітьми. На цьому рівні розглядаються питання, що стосуються теми сексуальної освіти. В межах перших трьох засідань робочої групи учасники обмінюються інформацією про себе та інформацією на тему сексуальності. На останніх двох засіданнях робочі групи учасників планують, розробляють, спільно презентують проект; після наради, групи спільно для школи розробляють проект профілактики насилля над дітьми, що буде проводитися з усіма учнями в обраних класах. Для втілення таких проектів та підтримки долучають посередників (психологів, лікарів, соціальних працівників, сімейних консультантів, вчителів). Вони створюють сприятливу для обговорення атмосферу і залучають професійні та дидактичні методи передачі знання.

Резюмуючи сказане, приходимо до висновку, що інформаційні матеріали, теми пропонуються учасниками робочої групи та різняться залежно від шкіл. Ось приклади деяких програм профілактики насилля в школі: «Профілактика сексуального насилля», «Розмова з дітьми про насилля», «Любов – партнерство – профілактика», «Знаймо свої межі і встановлюймо їх» та інші. У сучасній науці та практиці виділяють шість основних видів стратегій профілактичних дій

1. Інформаційні профілактичні програми. Головна мета – привнесення адекватних, актуальних і доступних знань, інформації, відомостей з приводу різних форм насильства та їхніх впливів на особистість будь-якого віку. Вони базуються на таких видах діяльності, як використання ЗМІ, листівок, брошур, плакатів, лекцій та семінарів на відповідну тематику.

2. Навчальні профілактичні програми. Вони допомагають розвивати основні життєво важливі уміння й навички. За кордоном такі навчальні профілактичні програми проводять у школах та інших громадських місцях: будинках культури, релігійних установах, клубах тощо. Ці програми мають на меті навчити особу захищатися соціально прийнятним способом, адекватно реагувати на зовнішні загрози; вміти опанувати себе в стресовій ситуації, конструктивно вирішувати конфлікти, ефективно спілкуватися, приймати вмотивовані рішення в різних психологічних умовах тощо.

3. Альтернативні профілактичні програми.

Ці програми відомі як інтерперсональні тренінги. Вони відносяться до активних групових методів роботи, які спрямовані на самовдосконалення й саморозвиток, допомагають дисциплінуватися, формувати самоповагу, усвідомлювати свої сильні сторони тощо. В тренінгових групах навчання сприяє зміні життєвої позиції, установок, розвитку сенситивності, самосвідомості, підвищенню соціально-психологічної компетентності. Всі ці якості однаковою мірою важливі в професійній діяльності вчителя, керівника, психолога.

4. Інтервенційні профілактичні програми. Ці програми надають перевагу допомозі окремим особам в усвідомленні себе, своїх потреб у пошуку шляхів розв'язання проблем. Інтервенція включає товариські взаємини з людьми та підтримку їх у критичні періоди життя.

5. Профілактичні програми зміни оточення. Ці програми спрямовані на усвідомлення, виявлення і зміну тих чинників в оточенні, які сприяють насильницьким діям чи пошуку руйнівних впливів, змінюють свідомість. Цей профілактичних програм поширений у середовищі молодих людей, які схильні до вживання алкоголю та наркотиків.

6. Програми змін суспільних правил. Найчастіше такі програми націлені на локальне середовище. В їх межах відбуваються зміни у місцевому самоврядуванні, законодавстві.

Практична діяльність психологів системи освіти свідчить, що найбільше уваги вони приділяють психокорекції і практично не проводять заходів, що передбачає психопрофілактика. Як бачимо, дуже багато часу відводиться на роботу з дітьми, які мають яскраво виражені психологічні проблеми, відтак потребують втручання. З цієї причини решта школярів (а це переважна більшість) позбавлені психологічної допомоги. Психологи мають знати, що своєчасне здійснення психопрофілактики сприяє вивільненню їхнього часу для надання психологічних послуг усім школярам.

Адже психологічна служба не може приносити помітні позитивні результати, якщо буде концентрувати свою увагу на вирішенні лише тих проблем, які уже мають місце і потребують свого негайного розв'язання. Знаючи характеристику феномену насильства у школі, можна вивести систему сучасних вимог для його психопрофілактики:

1) психопрофілактичні проекти повинні проводитись протягом тривалого періоду, лише тоді можна буде побачити результат;

2) розробка та проведення програмних профілактичних заходів має здійснюватися на основі системного аналізу актуальної соціальної ситуації;

3) ефективність авторських психопрофілактичних програм вивчена недостатньо, особливо тих, що належать до сфери сімейного насильства, жорстокої поведінки дітей між собою. Обираючи психопрофілактичну програму практичний психолог має усвідомлювати відповідальність за результати задумів та впливів, керуватися основним етичним принципом психологів – «не нашкодь»;

4) психопрофілактичні програми мають передбачати спеціально організовану роботу з учнями, батьками, вчителями;

5) враховуємо, що особистості властива не тільки соціально-психологічна спільність, а й соціально-психологічна унікальність. Ці узагальнення зумовлюють виокремлення принципу індивідуального підходу як провідного під час розробки системи психопрофілактичних впливів. Таким чином, спираючись на зарубіжні дослідження в галузі психології насильства, вважаємо, що на сучасному етапі розвитку шкільної освіти важливо впроваджувати різні психопрофілактичні заходи, які мають бути спільною роботою психологів, вчителів і батьків (інформаційна рекламна кампанія, бесіди з популяризації засад ефективної взаємодії з дітьми, психологічний тренінг для молодших школярів, тренінг-семінари для батьків і АСПН для вчителів та ін.).

Міркуємо, що психологічна профілактика булінгу повинна проводитися в трьох напрямках: робота з батьками (відповідальне батьківство) забезпечить створення сприятливого сімейного середовища для розвитку дитини; фахова психологічна допомога в умовах школи (батькам, учителям, учням); педагогічна діяльність, що передбачає особистісно орієнтований підхід до навчання й виховання. Оскільки агресивні діти часто є «продуктом» негативних впливів як з боку батьків, так і сучасного суспільства загалом, то реалізація програми з профілактики насильства повинна бути спрямована на родину, на школу (дітей і вчителів) та інші соціальні інституції, які відвідують діти. Ця стратегія є важливою

для розробки програми запобігання насильству серед учнів молодшого шкільного віку.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 №2789-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon4.rada.gov.ua/rada/show/2789-14.
2. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства стосовно протидії насильству в сім'ї» від 25.09.2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/599-17>.
3. Закон України «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо встановлення відповідальності за вчинення насильства в сім'ї або невиконання захисного припису» від 15.05.2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/759-15>.
4. Конвенція ООН про права дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021
5. Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23.01.2004 р. №38 «Про затвердження заходів щодо виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» та Примірного положення про центр медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.moz.gov.ua/ua/portal/dn_20040123_038.html.
6. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 2154-р «Про затвердження плану заходів з проведення Національної компанії «Стоп насильству!» на період до 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2154-2010-%D1%80>.
7. Нормативно-правова база захисту дитини від насильства [Електронний ресурс] // Нововоронцовське районне управління юстиції Херсонської області. – Режим доступу : <http://novovoronzovka.just.ks.ua/katalog-posluggromadyanam/normativno-pravova-baza-zahistu-ditini-vid-nasilstva.html>.
8. Волощук А. Діяльність служби дільничних інспекторів міліції щодо попередження насильства в сім'ї: [монографія] / А. Волощук, Х.Ярмакі, О. Ковальова. – Одеса : ОДУВС, 2013. – 217 с.

9. Гончаров В. Домашнє насильство : як захистити дитину / В. Гончаров, О.Мурашкевич.-К. : Шк. світ. – 2009. – 120 с. – (Бібліотека «Шкільний світ»)
10. Де починаються права людини : уроки історії і сучасні підходи (Мультимедійний навчально-методичний посібник для вчителів загальноосвітніх навчальних закладів) / Авт.-упор. О. Войтенко. –К. : ТОВ «Майстер книг», 2013. – 304 с.
11. Докторович М. Соціально-педагогічна робота з дітьми з неповних сімей : [навч.-метод. посіб.] / М.Докторович. – К. : Ленвіт, 2010. – 152 с.
12. Дубровська Є. Насильство в школі: аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні / Дубровська Є., Ясеновська М., Алексеєнко М. – Київ, 2009. – 34 с.
13. Жестокое обращение с детьми. Помощь детям, пострадавшим от жестокого обращения и их родителям // [под редакцией Т. Сафоновой, Е. Цымбал]. – М., 2001. – 207 с.
14. Журавель Т.В. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей / Соціальна педагогіка : [навч. посіб.] / О. Безпалько, І. Зверєва, Т.Веретенко ; за ред. О. Безпалько]. –К. : Академвидав, 2013. –С. 197 – 209.
15. Зверєва І. Попередження, виявлення і подолання випадків насильства в сім'ї та жорстокого поводження з дітьми : [курс тренінгів] / І. Зверєва. –Київ, 2010.
16. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Зверєвої. – К.; Сімферополь : Універсум, 2012. – 536 с.
17. Капська А.Й. Технології соціально-педагогічної роботи / А.Й. Капська. – К.: УД ЦССМ, 2010. – 372 с.
18. Лукашевич М. Соціальна робота (теорія і практика): [підручник] / М.Лукашевич, Т.Семигіна. – К. : Каравела, 2009. – 368 с.
19. Механізми взаємодії органів державної влади та неурядових організацій у протидії жорстокому поводженню з дітьми : [навч.-метод. посіб.] / за ред. К.Левченко, І.Трубавіної. –К. : Юрисконсульт. – 2005. – 452 с.
20. Мустафаєв Т. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують корекційні програми для осіб, які вчинили насильство в сім'ї / Т. Мустафаєв, І.Довгань. – К., 2012.
21. Надання допомоги дітям-жертвам злочинів, пов'язаних із торгівлею дітьми, дитячою проституцією, дитячою порнографією, проти

статевої свободи та статевої недоторканості дитини, з урахуванням національної та міжнародної практик / авт. : Л.Волинець, Л. Гурковська, І.Савчук. –К. : ТОВ «К.І.С.», 2011. – 132 с.

22. Організація роботи з розв'язання проблем насильства в школі : [навч.-метод. посіб. / упорядн. Є.Дубровська, М.Ясеновська] –К. : Науковий світ, 2013. – 96 с.

23. Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні : правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти / [В. Бондаровська, О.Кочемировська, Г.Лактіонова та ін.]. –К., 2010. – 372 с.

24. Тимошко Г.М. Організація діяльності державних і спеціалізованих соціальних служб: [навчальний посібник] / Г.М. Тимошко. – Ніжин: Вид. ПП Лисенко М.М., 2011. – 248с.